

3. 1500-1700 LANDBRUGSSAMFUND MED MARGINAL HANDEL - EN KORT OVERSIGT

Efter senmiddelalderens omvæltninger og befolkningstilbagegang, som følge af sot og krige, fremstod Danmark som et landbrugssamfund på vel 500-600.000 mennesker, hvoraf vel 40-50% børn. Folketallet antages at være steget noget frem til o. 1650, hvor det skønnes til ca. 608.000¹.

		%
Landbefolkning	448.000	74
København	30.000	5
Købstæderne	61.200	10
Gejstlige	32.500	5
Adel	1.100	0,2
Fattige mv.	35.000	6
I alt	607.800	100

Lokal
produktion
-
begrænset
varebytte

Produktionen har for hovedpartens vedkommende været landbrugsproduktion, bundet til landsbyen, med en begrænset *arbejdsdeling* og handel. Den enkelte landbrugsproduktionsenhed, *gården*, har stort set været selvforsynende med fødevarer, redskaber, beklædning, bygninger. Varebyttet har været begrænset af *transportsystemets* udvikling: Transport af større mængder gods over større afstande har stort set kun kunnet foretages ad søvejen. Salt og jern har været nødvendige for bondesamfundet, og er blevet købt - i bytte eller kontant - for den ret begrænsede overskudsproduktion i landbruget.

Landbrugets produktion har været stærkt afhængig af vejrets gunst eller ugunst. Efter en tør sommer og et vådt efterår har sulten hyppigt været gæst i bondehjemmet².

Af befolkningens geografiske og standsmæssige fordeling fremgår (tab. 1), at landbrugerne har brødfødt mere end sig selv - nemlig de øvrige 26%: *adel*, *gejstlighed*, *købstads*-³ og hovedstadsbefolkning. Af landbrugets produktion har en del skullet finansiere importen, som for adelens forbrugsvarers vedkommende har været luksuspræget, og en del har måttet afleveres som det materielle grundlag for periodens krige.

¹ E. Ladewig Petersen: "Dansk socialhistorie" 3, p 41 ff.

² Se Peter Riismøller: "Sultegrænsen", 1971

³ en del landbrugsproduktion var knyttet til købstæderne

Produktion Ved begyndelsen af 1500-tallet foregik størstedelen af landbrugsproduktionen på *gården: selvejergård og fæstegård*, mens adelens *hovedgårde* kvantitativt spillede en mindre rolle, med et fold-udbytte på kun 2-3⁴. Dominerende var kornproduktionen, men der var også en vis kødkvægsproduktion (tildels til eksport og til salg til byerne - studene kunne jo selv klare transporten)⁵.

Fordeling *Fordelingen* af produktionen skete i form af

- bøndernes eget forbrug,
- kongemagtens *beskatning* - som tildels udøvedes via adelen -
- fæsteafgifter (bl.a. *landgilde*) fra bonde til adel/kongemagt,
- *tiende* til kirkens forskellige grene, og
- bøndernes direkte *salg* til købstæderne.

Fæsteafgifter og tiende erlagdes ofte i *naturalier*, hvorefter modtagerne afsatte det erlagte mod kontant betaling, evt. efter spekulativ opbevaring. Adelen hovedgårde var skattefrie, men herremanden hæftede for sine fæstebønders skatter.

Lille marked - stor betydning Fire af de fem umiddelbare fordelingsmekanismer var altså ikke markeds-mæssige. Alligevel betød prisudviklingen på varemarkedet en hel del, ikke mindst for kongemagtens og herremændenes måde at udnytte hovedgårds- og fæste- og hove- risystemet på.

Hertil kommer, at *hoveribyrd*en var bestemmende for hovedgårdens produktion og for, hvor meget arbejdskraft bønderne havde at indsætte på 'egen' jord.

Indkomstfordelingen var ved begyndelsen af 1500-tallet præget af det lave befolkningstal efter senmiddelalderens krige og *epidemier*: Følelig knaphed på arbejdskraft, som stillede adelen relativt svagt og bønderne relativt økonomisk stærkt.

'Den lille istid' Udpining af jord Den økonomiske udvikling fra o. 1500 til o. 1650 præges af 1) en vis befolkningstilvækst, 2) en stort set uændret landbrugsteknologi, 3) antagelig en vis klimaforværring - *den lille istid*⁶, 4) udpining af jorden og sandflugt især i Jylland⁷, og i størstedelen af tiden 1500-1650 europæisk højkonjunktur med gode priser på landbrugsprodukterne.

Den økonomisk-politiske udvikling domineres af en svækkelse af bønderne som politisk kraft efter 'Grevefejden' 1534-1536, som bl.a. resulterer i næsten afskaffelse af de fleste bønders selveje - og i reformationen⁸. Tilsvarende forstærkes især *højadelens* og kronens politiske magt og deres udbygning af bønderne, især i form af øget hoveri.

⁴ om hoved- og fæstegårdes foldudbytte, se Ladewig-Petersen "Dansk socialhistorie" 3 p. 258

⁵ anslået ca. 40.000 o. år 1600, "Dansk socialhistorie 3" p 258

⁶ Herom Hans Chr. Johansen "Dansk socialhistorie" 4 p 15.

⁷ Peter Riismøller: "Sultegrænsen", 1971

⁸ En præcis beskrivelse af klassernes placering i Grevefejden (og reformationen) giver R. Broby Johansen i "Skipper Clement" fra 1949.

Forarming af folk

Efterhånden sker der en betydelig forarmelse af *lavadelen* (hvilket ingenlunde mindsker dennes tilbøjelighed til udbytning af bønderne) til fordel for højadelen og købstædernes, men især Københavns købmandsaristokrati. Denne omfordeling har efterladt brede spor i form af højadelens og Chr. IV's prægtige renæssancebyggerier. Dens spor sås også i form af hededannelse i Jylland, og kummerformede bønder og soldater i samtiden - men de spor må søges arkæologisk og historisk - de ses ikke umiddelbart i dag.

Sikring: familie laug kirke

1600-tallets sidste halvdel præges af omfattende ødelæggelser af produktionsapparatet og befolkningsgrundlaget, på grund af 1) misvækst fra o. 1645, 2) epidemier fra 1652 og især i 1655, og 3) direkte krigsødelæggelser under *svenskekrigene* 1657-1660⁹.

Klimændring eller religion?

En stor del af de sociale problemer - indkomstbortfald eller helt manglende indkomst - blev afhjulpnet af de nære fællesskaber: Familien, og i byerne *gilde* og *laug*. For de mennesker, som faldt igennem disse 'sikkerhedsnet', udøvede kirken en ganske omfattende velgørehed, bl.a. med udgangspunkt i indtjeningen af kirkens betydelige jordbesiddelser (op mod 1/3 af landets jord) og 'offergaverne'. En del af denne kirkelige velgørehed må antages at være bortfaldet ved kongemagtens overtagelse (ved reformationen) af først og fremmest klostergodset, men en del af kloster- og kirkegodset forblev dog også efter reformationen henlagt til 'milde stiftelser' til gavn for de fattige¹⁰.

Når man i den socialpolitiske litteratur har henført væksten i antallet af omstrejfende betlere i 1500- og 1600-årene til en 'dehumanisering' af socialpolitikken som følge af reformationen ('den nærige protestantisme' over for 'den gavmilde katolicisme'), så kan religionsændringen måske være en del af forklaringen. Men denne forklaring må suppleres med *klimaforværringen*, som gav ringere vilkår for *kornavl*, og - ikke mindst fra o. 1600 - adelens og kongemagtens skærpede udbytning af bønderne, som dels sendte mange bønder fra hus og hjem, dels efterlod de tilbageblevne med mindre at føde de fattige med. Ejendommeligt nok synes de jordløse *landarbejdere* og *husmænd* ikke så ofte som bønderne at være blevet smidt af fæstet pga. restance med fæsteafgiften i denne periode. Forarmelsen ramte altså især den egentlige bondestand¹¹.

Betleriforbud dispensation

Statsmagtens socialpolitik i forhold til de fattige bestod stort set i et *betleriforbud*, som indskærpedes i lov efter lov - hvoraf kan udledes, at forbudet ikke blev overholdt. Dette betleriforbud fulgtes op med **dels** en dispensationsbestemmelse: Recessen af 1537 foreskrev, at ikke-arbejdsføre betlere skulle henvende sig til sognepræsten og af ham få udstedt tiggertegn. **Dels** en forskrift om, at arbejdsføre betlere skulle indfanges og sendes til tvangsarbejde ved kongens byggerier og flådeoprustning (ikke mindst Fr. II og Chr. IV), samt i den tidlige *merkantilismes* *manufaktur*. De indfangede kunne så løslades om efteråret når byggeriet ophørte - hvorefter det fortsat var dem forbudt at betle.

⁹ Herom Sv. Aa. Hansen "Økonomisk vækst i Danmark" I p 3.

¹⁰ herom f.eks. Troels Dahlerup "Den sociale forsyning og reformationen" i "Historie" 1979, pp 194-207

¹¹ E. Ladewig Petersen, "Dansk socialhistorie" bd. 3 pp 365-375

- 1621
Børnehus
- En mere 'moderne' socialpolitisk tankegang kan dog findes i forskriften for det i 1621 af Chr. IV oprettede *børnehus* (en udbygning af det i 1605 oprettede københavnske *tugthus*, en tvangsarbejdsanstalt): "Omstrefjende og forbryderiske børn skulle der anbringes og oplæres i nyttige fag" - altså en slags revalideringstankegang. En vis begrænset del af børnene overlevede opholdet i børnehuset og blev udlært i forskellige tekstilhåndværk. Det er nærliggende at antage, at motivet for oprettelsen af børnehuset har været erhvervspolitisk, snarere end i vor tids forstand socialpolitisk¹².
- 1558
Fattighus
- Hvad angår de ikke arbejdsføre fattige foreskriver Kolding-recessen af 1558¹³, at "Kirkevængerne med hjælp fra sognets beboere (skal) bygge udi hvert sogn et fattighus til de fattige der udi sognet, som ikke andetsteds kan finde husly".
- 1645
Kirkebog
- I 1645 udstedes forordning om, at sognepræsten skal føre "rigtig kirkebog", hvilken forordning - som dengang ganske vist tjente fiskale formål - jo blev væsentlig som forudsætning for den senere oprettelse af det *sognekommunale forsørgelsesvæsen*.

¹² Kjeld Philip: "Staten og fattigdommen", 1947 p 16. En mere positiv vurdering af børnehuset har Olaf Olesen: "Chr. d. IV's børnehus", 1978

¹³ cit. e. C. Friisberg: "Socialpolitik i Danmark", 1977